Tasavvuf Kültürü

Bursa'da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü-3

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi Yavuz ARGIT Bölümü	
Dem.No.	122470
Tes.No.	297.7 BUR.D

BURSA KÜLTÜR SANAT VE TURİZM VAKFI YAYINLARI
BURSA KİTAPLIĞI:17

Bursa'da Dünden Bugüne Tasavvuf Kültürü-3

ISBN
975 –7093 –15 -7

Birinci Basım
Ekim 2004

Yayına Hazırlayan
Dr. Hasan Basri Öcalan
Kapak
Hicabi Gülgen
Baskı
F.Özsan Matbaası
İzmir Yolu No:221 Beşevler-BURSA
Tel: (0 224) 441 33 82
e-mail:fozsan@e-kolay.net

Açıkhava Tiyatrosu Yanı, Kültürpark-Bursa
Tel: (0 224) 234 49 12 (3 hat)
Faks. (0 224) 234 49 11
E-posta:info@bkstv.org

OSMANLI TOPLUMUNUN İKTİSAT ZİHNİYETİNDE TASAVVUFUN ETKİSİNE DÂİR DÜŞÜNCELER

Yrd. Doç. Dr. Cafer ÇİFTÇİ*

Giriş

İnsan davranışlarının derinliklerinde geniş bir zihniyet dünyasının varlığı söz konusudur. Topluluk ve dayanışma duygusu, iktisadî yaşam, geleneksel iş ve sanat anlayışı, misafirperverlik ve yardımseverlik gibi duygu ve faaliyetleri yönlendiren, ahlâk ve zihniyet dünyasıdır. İnsanların iktisadî faaliyete bakış açısını şekillendiren, iktisat ahlâkı ve zihniyet dünyasını inşa eden faktörler ise; çevre, iklim, nüfus, din, politika ve benzeri etkenlerdir. Bu etkenler içerisinde zihniyet oluşumunda en tesirli rollerden birini, dinî faktörler oynamaktadır. Bu çalışmada, Osmanlı toplumunda görülen iktisat zihniyetine İslâm tasavvufunun yaptığı etkiler, özellikle iktisatçılar tarafından belirtilen düşüncelerle ortaya konmaktadır. Amaç; bu düşünceler üzerinden tasavvuf kültürü sempozyumuna katılan akademisyenleri, araştırmacıları ve dinleyicileri farklı bir boyutta düşündürmeye yönlendirmektir.

Öncelikli olarak konu içerisinde geçen iktisat ahlâkı, iktisat zihniyeti ve iktisadî zihniyet ifadeleri üzerinde durularak, kavramlarla ilgili ortaya çıkabilecek anlam kargaşası engellenmelidir. İktisat ahlâkı; uyulması istenen normların ve hareket kurallarının toplam ifadesidir. İktisat ahlâkı, belli hareket kurallarının takipçisi ve bazen de emredicisi olarak davranışların üstündedir. İktisat ahlâkı, bir sınıfın veya bir gurubun değil, geniş ve yaygın bir çevrenin değer yargılarını kendinde toplar. İktisat zihniyeti ise, gerçek davranışında kişinin sürdürdüğü değer ve inançların toplamıdır. İktisat zihniyetinde söz konusu değer ve inançlar içe dönük bir ideal ve özleyiş olarak kalmayıp, belli bir yaşama ve davranış biçimine dönüşmüş halde fiili bir gerçeklik kazanmıştır. Fiili gerçekliği bir esnaf uygulamasının yansıdığı tarihsel kaynakta, bir seyyahın gördüklerini kaleme aldığı seyahatnâmede

* *Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.*

kısmen görmek mümkündür. İktisadî zihniyet kavramı ise, iktisat zihniyetinin tezahürlerinden biri olarak, rasyonel işletme muhasebesinin ve kâr hesaplarının en ince ayrıntıları ile dikkate alındığı ve uygulandığı durumdur (Ülgener, 1991:21).

Belirtilen kavramlar açısından bakıldığında, tasavvuf erbabının amellerinin ve onlar tarafından oluşturulan ahlâk kitaplarının, Osmanlı toplumunda iktisat alanını da etkilediği ve bu çerçevede ağırlıkla iktisat zihniyetine etki ettiği, ancak rasyonel anlamda iktisadî zihniyet oluşturmayı engellediği iktisatçılar tarafından dile getirilmektedir. Bu konu hakkında ilk ve en derin çalışmayı yapan araştırmacı Sabri Ülgener'dir. Tasavvufun bilimsel boyut içerisinde felsefe ile birlikte ele alınmasının zaruretine Osman Nuri Ergin işaret etmiştir. Sabri Ülgener ise, tasavvufla iktisadî madde arasındaki bağlantıları kurarak, Ergin'in rüyasını iktisat düşüncesinde gerçekleştiren kişi olmuştur. Dolayısıyla Ülgener, Türk düşüncesinde ilk kez tasavvufla iktisadı birlikte yorumlamıştır (Sayar, 1998:255).

Din-İktisat İlişkisi

Ülgener'in din ile iktisadı birlikte yorumlama düşüncesinin ortaya çıkmasında, hocası Max Weber'in çalışmaları ve düşünceleri belirli oranda etkili olmuştur. Bu noktada öncelikli olarak Max Weber'in iktisat ahlâkı, iktisat zihniyeti ve kapitalizmin doğuşu ile ilgili düşüncelerini çok kısa açıklamak, konunun bütünlüğü açısından faydalı görünmektedir. Max Weber, dinin şekillendirdiği iktisat zihniyeti alanında gerçekleştirdiği araştırmalarıyla, ekonomik hayatı kültür tarihi içinde ele almış ve İngiliz politik iktisadından kopmuş bir bilim adamıdır. Weber, *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı eserinde, kapitalizmin doğuşunu mümkün kılan dinamikleri açıklarken, aslında son derece karışık olgular dünyasında kaybolmadan yol almıştır. Bu çalışmadaki tartışmalı bir tezle, Protestan ahlâkının iktisadî bir ilmihal meydana getirdiğini ileri sürmüştür (Sayar, 1998:293). Weber'e göre, kâr arayışı ve sermaye birikimi tutkusunun akılcı çalışma ve disiplin ile birleşimi, tarihte ilk defa Batı Avrupa'da Protestan ahlâkının ateşlediği kapitalizmin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıca Weber, din açısından iktisat zihniyetini yönlendirmede, özellikle Protestanlığın bir kolu olan Kalvinizmin büyük rolü olduğunu vurgulamıştır. Kalvinizm; metotlu ve hesaplı bir iş hayatını zihinlere yerleştirmede, disiplinli olan meslek ahlâkı ve ciddiliği, tasarruf şuuru ve çalışma intizamı ile, kapitalist zihniyetin doğuşunda birinci derecede rol oynamıştır. Weber, Kalvinist görüşün eğlenceyi hoş karşılamadığını, ancak dünyadan da uzaklaşmaya müsaade etmediğini ve başkalarıyla rasyonel bir disiplin

içerisinde birlikte çalışmanın dinî bir görev olduğunu insanlara kabul ettirdiğini, iddia etmektedir.

Weber'e göre her din, belirli bir ahlâka karşılıktır. Batı'da Protestanlığın seçkin kesiminin ibadethânelerde sürdürdükleri disiplinli yaşama biçimlerini, günün birinde gündelik hayata tatbik etmeleriyle, bu disiplinli yaşama ahlâkı tabana yayılmış ve Protestanlık ahlâkı toplumsallaşmıştır. Reformasyon süreci sonrasında, daha önceleri ahirete yönelik başvurulan aktif riyazet, yön ve içerik değiştirerek dünyaya yönelen bir yaşam tarzı haline gelmiştir. Eskiden manastıra kapanan ateşli dindar fert, şimdi inançlarını gündelik hayat içinde uygulamaktadır.

Weber, Protestanlığın ortaya koyduğu iktisât ahlâkının, ayrıca fizikî çevrede görülen faktörlerin de etkisiyle, hesabî ve rasyonel düşünen insan tipini ortaya çıkardığını belirtmektedir. Avrupa'nın kuzey kesimlerinin sıfır yükseklikte bir rakıma sahip olması, burada yaşayan insanların tarımsal üretimini ve hayat şartlarını zorlaştırmakta idi. Hayatın devamı için gerekli olan maddelerin temini, yüksek düzeyde enerji sarfı getirdiğinden, bu coğrafyadaki insanlar Max Weber'in düşüncesine göre, hesabî insan tipinde yaşamaya başlamışlardır (Nişancı, 2002:18). Kişilerin davranışlarında fizikî çevrenin büyük etkisinin görüldüğü, daha önceleri İbn Haldun tarafından da dile getirilmiştir. 1332 yılında Tunus'ta doğan ve 1406 yılında Kahire'de vefat eden Arap kökenli ünlü bir fikir ve devlet adamı olan İbn Haldun, *Mukaddime* adlı eserinde; havanın, iklimin, bolluk ve kıtlığın, insanların beden ve ahlâkı üzerinde meydana getirdiği tesirler üzerinde durmaktadır (İbn Haldun, 1982:340). Ancak Osmanlı sahasında, fizikî faktörler dinî faktörlere göre daha az etkili görünmektedir.

Weber, belirtilen düşünceleri kendi toplumu için ileri sürerken, İslâm dünyası ile ilgili görüşlerini de açıklamıştır. Avrupa'da görülen Püritenizmin İslâm'da ortaya çıkmasının mümkün olamayacağını, çünkü İslâm'ın, feodal yönelişe sahip; egemen savaşçı sınıf, dünyevî zevk ve lükse düşkün olduğunu savunmaktadır. İslâm'ın ahlâk ve kurtuluşu öngören unsurları, bu savaşçı sınıf tarafından geri plana itilmiştir. Bu sayede Weber'e göre İslâm, dünyaya uyarlanmış bir din olmuştur. Ancak bu düşüncelere karşı eleştiriler de bulunmaktadır (Turner, 1997:27).

Weber'in ampirik tezinden ve kavramlarından etkilenen Sabri Ülgener, bu sosyolojik sorunun belli bir coğrafyada Osmanlı-Türk tarihi içinde takipçisi olmuştur. O, aslında şu soruların cevabını bulmak için yola çıkmıştır: Neden Osmanlı ekonomik düzlemi kapitalistleşme sürecini başlatamadı? Hangi dinamikler bu sürecin önünü kesti? (Sayar, 1998:299). Ülgener konu ile ilgili araştırmalarında, öncelikle Avrupa'daki gelişmelerin ve Osmanlı'daki çözülmenin, özellikle iktisadî alanda bir zihniyet

değişimine bağlı olduğu sonucuna varmıştır. 15. ve 16. yüzyıllarda Avrupa'da Ortaçağ iktisat zihniyetinin yok olmaya başladığı görülürken, siyasî bakımdan en parlak ve ihtişamlı devirlerini yaşayan Osmanlı sahasında ise, iktisat zihniyeti dünyasında ilginç bir şekilde çözülme başlamıştır.

Ülgener, öncelikle Weber'in İslâm'ı feodal yapılı bir din olarak takdim etmesini yanlış ve hatalı bulmaktadır. Bu yanılgının nedeninin önyargılı ve yüzeysel bilgilerden kaynaklandığını belirtmektedir. Ardından Ülgener, Türklerde iktisat zihniyetine tesir eden edebî kaynaklar ile tasavvufun etkisi üzerinde durmaktadır. Tasavvufla ilgili düşüncelerini Kınalızâde, Nâbi, İbrahim Hakkı, Âşık Paşa, Mevlâna, Câmi, Eşrefoğlu gibi tasavvuf ehlinin ahlâk eserlerinden elde ettiği verilerle izah etmektedir. Yaptığı incelemelerde ulaştığı sonuçlar şu şekildedir: "13. yüzyıla kadar Türklerde toplumsal kıymet ve ideallere bahadırlık ve alplık anlayışı hâkim iken, bu asırdan itibaren tasavvuf ahlâkı bu düşünceleri çözerek, büsbütün ayrı bir mânâ ve içtihat kalıbı ile, topluma zühd ve itikâf ölçülerini kabul ettirmiştir. Hamâset devri edebiyatı dinî-tasavvufî kaynaklara geçtikçe, insan-ı kâmilin çehresinde bahadırlık ve yiğitlik çizgileri azar azar silinerek, yerine mütevekkil, münzevî, dış âleme küskün, soluk ve silik çehreli bir insan geçmiştir. Kâmil insan, artık ilk edebî kaynaklarda sık sık karşılaşılan çalâk, tuttuğunu koparan insan değil, sadece kendi huzur ve sükûnu içine gömülmüş bir zâhid, yahut bâtınîleşmiş şekli ile dünya ve ahiret umurunda olmayan bir rindden ibarettir" (Ülgener, 1991:62).

Ülgener, İslâm dininin dünya karşısında genel olarak olumlu ve aktif bir tutum içerisinde olduğunu ifade eder. Kur'ân ve sünnetin, çalışmaya ve kazanca olumlu baktığını, ancak bu olumlu tavrın Müslüman bireylerde devamlı bir pratiğe dönüşmediğini belirtir. Tasavvufun genel olarak dünyayı aşağı görmesi, mal ve mülke karşı mesafeli duran bir birey tipini ortaya çıkarmıştır. Ülgener'e göre; geniş halk kitleleri kitabî İslâm'a değil, tasavvuf büyüklerinin tavsiye ve yaşantılarına bakarak hayatlarını yönlendirdikleri için, İslâm toplumlarındaki iktisadî ataletin birinci derecede kurucu ve meşrulaştırıcı unsuru, dinin bizzat kendisi değildir. Bir cümle ile, iktisat faaliyeti söz konusu olduğunda, tasavvufun çoğu durumda İslâm'a ters hükümler içerdiğini rahatlıkla söylemektedir. Nitekim İslâm'ın; ticareti, mal ve mülk sahibi olmayı mubah kıldığını ve hatta helal dairesinde dünyaya rağbeti özendirdiğini, oysa İslâm tasavvufunun dünya karşısında pasif bir tutum sergilediğini ifade etmektedir. Ayrıca İslâm dininin Hz. Peygamberin ağzından rehbâniyyetin ve ona ait imtiyazların mevcut olmayacağını açıkça ilan etmesine rağmen, tasavvufun şekil ve çehre değiştirerek ruhanî aristokrasiyi türettiğini belirtmektedir (Ülgener, 1991:30). Ülgener, tasavvuf düşüncesi dışında Osmanlı iktisat zihniyetine, bölgedeki siyasî, fizikî

faktörlerin ve özellikle İran ve Bizans'ın iktisadî geleneklerinin yoğun tesiri olduğunu da dile getirmektedir.

Ülgener, bir kısmı tasavvuf ahlakçılarının etkisi ile, bir kısmı da onların dışında yön veren dinamiklerle, Osmanlı toplumunda iktisat zihniyetinin 16. yüzyıldan itibaren çözülme sürecine girdiğinden söz etmektedir. Zihniyetin çözülme süreci; iktisadî ve sosyal hayata ilişkin canlı ve dinamik ideallerin, zamanla yerlerini katı bir dogmatizme ve hatta mutlak bir dünya inkârına bırakabilmesidir. Madde dünyasına karşı pasif tavır takınılmakta, bu da iktisadî faaliyetin mekân ve zaman sınırlarını daraltmaktadır. Böyle bir sürece giren toplumlarda iktisadî faaliyet, zanaat olarak atölye bünyesine haps olmakta; ticarî faaliyet ise, coğrafya olarak mahalle ya da yakın şehir çevresini aşamamaktadır. Fertlerin düşünceleri açısından iktisadî çözülme sürecine bakıldığında, mala ve servete karşı umursamaz tavır söz konusu olmaktadır. Çözülme devrinin belirgin özellikleri; irrasyonel kazanç yollarına rağbetin artması, ölçüsüz kazâ ve kader anlayışı, yavaş işleyen üretim süreci, servetin kazanılması ve harcanmasında rasyonel işletme hesabının gözetilmemesi, servetin siyasî nedenler, göze girmek, nam ve şöhret için harcanması, bol ve gösterişli tüketimin ön planda olması ve benzeri fikir ve eylemlerin görülmesidir. Aslında mutasavvıflara ait ahlak kitapları, bu uğraşları kirli ve aşağı olarak gördüğünden, zihniyetin tasavvuf ahlâkı dışında da yön aldığı belirtilebilir (Nişancı, 2002:21).

Tasavvuf ahlâkının zihniyet dünyasına getirdiği düşüncelerden bir tanesi, dünyanın fânî lezzetlerinden zarurî miktarda yetinmeyi hedeflemektir. Yani yaşayacak kadar mala sahip olma anlamındaki; kifâyet miktarı maîşet. Bu anlayış servet biriktirme yerine, Allah yolunda harcama yapma düşüncesini kabul etmektedir. Böyle bir düşüncede ideal insan; kanaatkâr, işi kolay, sıkıntısız, nefsî istekleri az olandır. Bu düşüncelerin yanı sıra, İslâm'da yer alan kazâ ve kader inancının, tasavvuf erbabının telkinleri doğrultusunda toplum tarafından aşırı ölçülerle algılanması, çalışmaya ve maddeye karşı ilgiyi kesmede önemli bir etken olmuştur. Bu anlayışların, insanın yaşantısında geleceğini teminat altına almasını engellediği, mal ve sahip olunan eşya için rasyonel muhasebe hesapları yapılmasını veya üretim yaparken ince maliyet hesaplarıyla kârlılık analizleri yapılmasını ortadan kaldırdığı iddia edilmektedir. Ayrıca insanların zamana karşı, dinamik olmayan bir zaman şuuru ile tavır takındıkları ve ileriye dönük yatırım hesabı kaygısına sahip olmadıkları görülmektedir. Tasavvufî anlayışta, insanı daha faydalı meşguliyetlerden alıkoymamak için, iktisadî faaliyeti bugünkü ihtiyaçların ölçüsünde tutmak gerekmekte, ibadetin hakkını çalarcasına daima ertesi günleri düşünmek ise, hastalıklı bir ruhun saplantısı diye kabul edilmekte idi. 15. yüzyılın ünlü

mutasavvıfı Eşrefoğlu, nefs-i emmâreyi taşıyanlarda görülen özelliği şu şekilde tanımlar: "*Bu nefs-i emmâreyi taşıyanlar ertesi güne dahi çıkacaklarına emin olmadıkları halde elli sene sonrası için hayaller kurarlar, o güzelim ömürlerini de böyle hayallerle geçirirler. Gerçekten uzak emeller kurmakla meşgul olmak kişiyi aldatır; Allah yolunda hayır yapmaktan alı kor*". Bu ölçüye göre insan ancak ibadete devam edip kuvvet bulacağı kadar maişet düşüncesinde olan, kendi nefsi ve dünyası işlerinde asla gam çekmeyen, emellerini kısaltıp geleceğe sahip çıkmayandır. Bu anlayış, bugünün sigortacılık anlayışına da tamamen ters görünmektedir.

Tasavvuf Düşüncesini İçeren Edebî Metinlerde İktisat Ahlâkını Yansıtan Bazı Örnekler

Osmanlı toplumunda iktisat zihniyetine dâir; seyahatnâmelerde, kanunnâmelerde, halk ve divân edebiyatı ürünlerinde ve benzeri kaynaklarda çeşitli bilgiler bulunabilmektedir. Bu kaynaklar içerisinde yer alan edebî metinlerde, tasavvuf ahlâkını ortaya koyan güzel örnekler vardır (Köprülü, 1986:125; Güzel, 1989). Tasavvuf mesleklerini halk arasında yaymak ve halktan taraftar kazanmak için, mutasavvıflar hemen bütün İslâm aleminde mutlaka şiirin vasıtalığına müracaat etmişlerdir (Köprülü, 1991:342). Anadolu'da yaşamış birçok mutasavvıfın kaleme aldığı eserlerdeki en temel düşüncelerden bir tanesi, tasavvufî yolda yürüyenlere en büyük tuzak olarak dünya malının gösterilmesidir (Güzel, 1999:153). Onun için dünya ile münasebetleri iyi ayarlamak, dünyayı sevmemek, ona bağlanmamak için bütün imkânlar kullanılmaktadır. Bu dünyayı kötüleme ve aşağılama, insan zihninde ister istemez dünya malı tamamıyla mı kötüdür, yoksa belli şartları taşımayan mal mı kötüdür sorusunu oluşturmaktadır. Bu soruya Eşrefoğlu Rumî şu şekilde cevap vermektedir: "*Mal iki çeşittir: Salih mal, fâsık mal. Bizzat mal iyi veya kötü değildir. Hayırlı işlere sarf edilen salih, kötü işlere harcanan mal ise fâsıktır. Misafirlere harcanan iyi, şöhret ve işret için harcanan kötüdür. Fakirlerden saklanmayan mal salih, bey ve paşalar için saçılan mal habîstir. Mal merdivene benzer, kimi onunla aşağılara iner, kimi de onunla yücelere çıkar. Dünya malı deniz suyu gibidir. Geminin altında bulunursa işe yarar, geminin içine girerse gemiyi batırır*" (Kara, 1995:59-60).

Bu bölümde ilk olarak, Âşık Paşa tarafından 1330 yılında yazılmış ve Batı Türkçesi ile telif edilmiş hacimli eserlerden bir tanesi olan *Garib-nâme*'den örnekler verilebilir. 10.613 beyitten oluşan *Garib-nâme*, tasavvufî yönde Hakk'a kavuşmanın sırlarını verme ve yaratılışın sırlarına okuyucuyu ulaştırma gayretindedir. Âşık Paşa'nın eserinde dünya hayatına meyletmemeyi öğütleyen bazı dizeler şunlardır:

Dünyada her ne yaparsan yıkıla
Ahiretçün yapdugun bâkî kala

Dünya cismün dilegidür iy safa
Kim gelür andan sana yüz bin cefa

Kullıga geldün âhir kullık kanı
Dünyaya sarf eyledün aklı canı

Bu dizelerde; "dünya için yaptıklarının hepsi yıkılacak, ahiret için yaptıkların da sonsuz kalacaktır, ey sefalı kişi, dünya vücudun ve nefsin istediği yerdir, bu istekten sana sayısız sıkıntı ve eziyet gelir, buraya geliş sebebin kulluk içindi, hani kulluk nerede, sen bütün aklını ve canını dünyaya değiştin" şeklinde uyarılar ve nasihatler vardır (Âşık Paşa, 2000a:153, 155, 261). Dünyaya meyletmeme ile ilgili verilen nasihatlerden başka, bugünün rasyonel iktisat zihniyetinde yeri bulunmayan infâka çağrı, yani Allah yolunda harcamada bulunma sıkça tekrar edilmektedir:

Dünyada bu mal u ni'met hoş olur
İlla şol vakt kim sehâvet iş olur

Kankı bayda kim sehâvet olmadı
Şöyle bil kim ol cihana gelmedi

Bu dizelerde ise; dünyada mal ve nimetlerin bulunması, ancak cömertlik olduğu zaman güzeldir, zaten cömert olmayan zengini dünyaya gelmemiş saymak gerekir şeklinde nasihatler vardır (Âşık Paşa, 2000b:665). 14. yüzyıl şairlerinden Ahmed Fakih;

Nice cem' idersün dünya metâ'ın
Sanırsın şöyle kalır iş bu devrân

derken (Ahmed Fakih, 1974), eşyadan uzaklaşmak ve dünyaya meyletmemeyi telkin etmektedir. Bir Bektâşî şeyhi olan Türabî (ölümü 1868), bu dünyanın geçici ve fânî olduğunu, erenlerin yolunda yâri bulmayı şu dizelerle ifade eder:

Meyl-i dünya için gel olma bed-nâm
Kim aldı felekten muradınca kâm
Ölüm var mı yok mu âhirü'l-encâm
Vakit geçirmeye vîrâne yeter

Tekke edebiyatının 15. yüzyılda en güçlü temsilcilerinden biri Eşrefoğlu Rûmî'dir. Irak'ta 12. yüzyılda Abdülkadir Geylanî'nin kurduğu Kadiriyye tarîkatının, Anadolu'daki bir kolu olan Eşrefiyye'nin kurucusu Eşrefoğlu Rûmî, nefisleri arıtıcı anlamına gelen *Müzekki'n-Nüfûs* adlı eseri kaleme almıştır. 13. yüzyıldan beri gelişen Türk tasavvuf edebiyatının en önemli kaynaklarından biri kabul edilen bu eser, 1448 yılında kaleme alınmıştır. Eser başlıca iki ana bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde dünya sevgisi, dünya sevgisinin zararları ile nefs-i emmârenin özellikleri, ikinci bölümde nefs-i emmârenin terbiyesi ve tarîkat âdâb ve erkânı ile, iyi bir Müslüman olmanın şartları üzerinde durulmaktadır. Eşrefoğlu Rûmî, sıkı bir nefis kontrolü ve tarîkat disiplini içinde, dünyaya ait her şeyi terk etmeyi prensipleştirmiştir. Eserinde bulunan dizeler ve anlatılan hikâyeler, telkin ettiği düşünceleri yansıtmaktadır:

Bu dünyayı benim sanıp zinhâr buna verme gönül
Tez tez nice noksan eder bir bak bunun kemâline

Bir başka dizede benzer ifadeler yer almaktadır:

Bu dünyaya verme gönül
Dünya sana kalır değil
Dünya seven dost katına
Yüz akıyla varur değil (Kara, 1995:129, 136).

Ayrıca dizeler, yer yer mala meyletmemeye dâir hadislerle de desteklenmektedir:

Fakr ile fahr eyle çün "El-fakrü Fahrî" der Resûl

Mala mülke mağrur olma deme heyhat tâ ebed

Bu dizede geçen ve Hz. Peygamberin hadîs-i şeriflerinden olduğu söylenen "El-fakrü Fahrî" ifadesi; "Yoksulluk benim öğündüğüm şeydir" anlamına gelmektedir. Aslında mutasavvıflara ait eserlerde görülen belirgin özelliklerinden bir tanesi de, eserlerin içerisinde; âyet, hadîs ve nasihat veren kısa hikayelerin çokça bulunmasıdır.

Edebî metin tarzındaki kaynaklar içerisinde bulunan ve sûfîlerin hayatlarını, düşüncelerini, görüşlerini, duygularını, tutum ve davranışlarını konu alan *Tabakât-ı Sûfiye* şeklindeki eserler de, ahlâk oluşturmada ve iktisat zihniyetine tesir etmede oldukça etkilidirler (Aşkar, 2001:31). Sûfîlerin ve evliyânın hal tercümelerini, yaşayışlarını ve menkıbelerini okumanın, manevî ve rûhî hayat üzerinde olduğu kadar, zihin ve düşünce hayatı üzerinde de önemli tesirleri vardır. Manevî anlamda kendinden büyük olarak gördüğü bu şahsiyetleri örnek alan insanların, onlar gibi davranma ve yaşama gayretleri ortaya çıkmaktadır. Ferîdüddîn Attâr, *Tezkiretü'l-Evliyâ* adlı eserine başlarken; Kur'ân ve hadislerden sonra, sözlerin en yücesinin ve en değerlisinin mutasavvıfların sözleri olduğunu, çünkü onların sözlerinin amelin, tatbikatın ve halin neticesi olduğunu ifade eder. Sûfî ve velîlerin sözleri, insanların ihtiraslı, tamahkâr ve menfaatperest olmasını engellemekte, âhiret hayatının devamlı surette hatırda tutulmasını, yapılan hiçbir şeyin karşılıksız kalmayacağına inanılmasını sağlamaktadır (Câmî, 1995:47). Ferîdüddîn Attâr'a (ölümü 1221) ait *Tezkiretü'l-Evliyâ* ve Nûreddin Abdurrahman b. Ahmed b. Câmî'ye (ölümü 1492) ait *Nefahâtü'l-Üns* bu gurupta yer alan eserlerdir.

Maddeye Karşı Farklı Bakan Tasavvufî Bir Anlayış: Melâmîlik

Yukarıdaki metinlerle gösterilen ahlâk ve zihniyet dünyasının, Osmanlı-Türk insanının kâinat ve eşya telâkkisini anti-madde olarak yoğurduğu iddia edilmektedir. Bu zihniyet dünyasının ekonomi için verimli olacak bireysel faaliyet alanlarını baştan törpülediği ve sermaye birikimini engellediği belirtilmekte, toplumsal hayatın her katmanına sinen irrasyonelliğin, bireyi dünyadan uzaklaştırdığı ifade edilmektedir (Sayar, 2001:10). Madde ile hesaplaşmaktan kaçıp, kendisini sûfî hayata ve mistizme iten Osmanlı insanının, bu davranış çizgisinde seyretmesinde, İslâm'ın kabul ettiği ekonomik ahlâkın dışında bir yerde olan tasavvufun

etkisi olduğu belirtilmektedir. İslâmiyet'in özünde özel mülkiyet, ferdî teşebbüs ile birlikte piyasa mekanizmasının işlerliğinde, alıcı ve satıcıların karşılıklı rızalarına göre ortaya çıkacak esnek bir fiyatlandırmanın var olduğu, oysa Osmanlı gerçeğinde ekonomik dengelerin ve Osmanlı insanının ekonomik davranış biçiminin, İslâm'ın kabul ettiği ekonomik ahlâkın dışında bir yerde kurulduğu ve bu anlayışın ortaya çıkmasında Asyagil Türk töresinin ve tasavvufun büyük rol oynadığı ifade edilmektedir (Sayar, 2001:31). Diğer bir ifadeyle; "bir lokma, bir hırka" şeklindeki tasavvufî anlayışın, iktisadî gelişmeyi engellediği dile getirilmektedir.

Tüm bu eleştirilerin yanı sıra, tasavvufî düşünce içerisinde dünyaya ve çalışmaya farklı bakan bir anlayıştan söz edilir ki, bu akım Melâmîlik veya Melâmetîliktir. Bu noktada, tasavvufî düşüncenin bir yönüyle iktisadî hayatın gelişmesine menfî yönde etki ettiği dile getirilirken, diğer yandan yine tasavvufî muhitin içinden gelen başka bir cereyanın, iktisadî hayatın gelişmesine müspet yönde katkıda bulunduğu ifade edilebilir (Kara, 1987:587). Ülgener, tasavvufî bir anlayış ve meşrep olarak Melâmîliği, iktisat zihniyetini etkilemede İslâm tasavvufuna dâir geliştirdiği olumsuz düşüncelerin dışında bırakmaktadır. Melâmîlik, ağır bir zühd hayatına, halvet ve riyâzata dayanan tasavvuf anlayışına tepki olarak doğmuş bir yapıya sahiptir. Tasavvufî hayatı herhangi bir kurumlaşmaya gitmeden yaşamayı esas alan Melâmetiye'de, dervişlere has bir şekil ve kıyafet olmamakta, yapılan iyilikler saklanılmakta ve şöhretten kaçınılmaya çalışılmaktadır (Gölpınarlı, 1985:147). Melâmetiye hareketi, riya ve gösterişten kaçıp riyaya ulaşacak bütün yolları kapatmaya çalışırken, aslında ihlâs ve samimiyeti aramaktadır. Şekilciliğe karşı çıkışının temelinde, ihlâsı zedelememe endişesi yatmaktadır (Kara, 1987:563).

«Osmanlı Devleti'nde 15. yüzyıl ortalarında Melâmîliği yeniden ihya eden, Bursalı Ömer Dede (Emir Sikkînî)'dir. Hacı Bayram Velî'nin halîfesi olduğu için ikinci devre bu Melâmîliğe, Bayrâmî Melâmîliği de denmektedir (Ocak, 1997). Özellikle Bayramiyye kolunda dünya; Melâmi için bir haz ve zevk ortamı olmadığı gibi, günah ve kusurlarına bulaşmamak için uzağında durulması ve kaçınılması gereken bir ölümlü yer de değildir. Tam tersine dünya; istenmek, şekil ve düzen verilmek üzere müminin önüne serili bir madde ve malzeme yığınıdır.»

İkinci devre Melâmilerinden Lâlizâde Abdülbakî (ölümü 1746) *Sergüzeşt* adlı eserinde, bu tarikata sülûk eden her şahsın "El-Kâsibu habîbullâh" mucibince, dünya işlerinden meşrû bir sanatla ve kazançla meşgul olması gerektiğini dile getirmektedir. Eserde, sahabelerin ve tâbiînin büyüklerinden her birinin, bir sanat ve bir kazanç ile uğraştığı belirtilmekte, bazı tembellerin, ağır canlıların ise, tembelliklerinin fazlalığından, bir kazançla uğraşmayıp, buna "terk ve zühd" adını taktıkları ve şeytanın

aldatmalarına uydukları, adamın en alçağı ve bayağısının işsiz olan olduğu tenkit edilmektedir (Lâlizade, 2001:110).

Melâmilere ait belirtilen düşüncelerin, bu meşrebin önde gelenleri tarafından uygulandığı, yaptıkları işlerde görülmektedir. Melâmiyeden Ankaralı Hüsameddin ziraatla meşgul olan ve cami yaptıracak derecede servete mâlik bulunan bir zâttır. Bursalı Hasan-ı Kabâdûz terzilikle uğraşmaktadır. İdrîs-i Muhtefî tacirdir. Hacı Bayram Kabâyî, Sandal bedestenindeki dükkânında elbise satmaktadır. Beşir Ağa, çok sayıda çiftliğe sahip bir zâttır. Bunlar halis Melâmî bendesi oldukları halde, terk-i dünyaya rağbet etmemişlerdir (Gölpınarlı, 1931:201).

Sabri Ülgener, Melâmilere ait özellikleri diğer tasavvufî akımları bir kenara bırakarak kendi düşünceleri ile şu şekilde yorumlamaktadır: "Dünya ki, bir yanı ile Allah'ın madde ve insan halinde zuhûru, onlarla kendini açıklayışı demek; o halde dışında ve uzağında değil, rızâ ve hoşnutluğunu celbedecek işlerle dosdoğru içinde ve ortasında olmak lâzımdır. Fakat dahası var. Dünya diğer bir yanı ile de, beşerî ihtirasların birikim ve odak noktası olarak alt edilecek bir düşman, bir hasım kuvvet... Ama o haliyle de önünden kaçarak değil, içinde kalıp zararlı tesirleri ile savaşarak alt edilecek bir hasım! Madem ki manevi varlığı masivâya (Haktan öte her türlü ilgi ve ilişkiye) karşı korumak ve ona kapılmamak gerekiyor; bu ondan elini eteğini çekmek ve devamlı kaçmakla değil, etrafını saran geçici, fâni tezâhürleri ile durup dinlenmeden uğraşmak ve pençeleşmekle mümkün olur". Bu açıdan Melâmi için çile, zühd ve türlü yollarla dünyayı terk etmek diye bir şey yoktur.

Ülgener, Melâmi düşüncedeki bir insanı şu şekilde tanımlamaktadır: "Boş ve âtıl durmayıp, aralıksız çalışma ve uğraşmanın ısrarlı takipçi ve savunucusu olan Melâmi; Hakk'a yakınlığını halkın dışında belli bir davranış ve özel kıyafetle sergilemeyi asla düşünmeyerek, herkesle beraber ve herkes gibi işi gücü peşinde; kulluğunu ise arada sessiz sedasız yerine getirmekle meşgul! Daha kısası: Görünürde halk'la, gönülde Hakk'la beraber! Sade ve son derece gösterişsiz yaşantısı içinde, çalışma ve üretmenin -kalvinist çizgiden geri kalmayan- ısrarlı takipçisi..." (Ülgener, 1981:80-87). Ülgener, *Kur'ân-ı Kerîm*'in Nûr sûresinde yer alan ve; "o kişiler ki ticaret ve alım satım Allah'ı anmaktan kendilerini alıkoymaz" şeklinde geçen 37. âyetin, Melâmilerin yaşam tarzında yerine getirildiğini düşünmektedir.

Tüm bu belirtilenlerden sonra, Melâmiliğin Osmanlı toplumu içinde ne derece belirgin ve kalıcı izler bıraktığına bakıldığında, etki alanının ve hitap ettiği kütlenin dar ve sınırlı kaldığı görülür. Melâmiliğin dağınık ve

üstü örtülü kalmasına karşılık, geniş bir yelpaze halinde bâtıniliğe açılan tarikatların kuşattıkları kütle, çok daha kalabalık ve yaygındır.

Değerlendirme

Osmanlı toplumunun iktisat zihniyeti konusunda, iktisat alanı dışında çalışan sosyal bilimcilerin de fikir beyan etmeleri, bir ihtiyaç haline gelmiş görünmektedir. Yakın zamanda bir bilim alanında uzmanlaşmış kişiler, diğer bilimlerden de yararlanarak, araştırmalarını geniş bir sahada bir çok faktörü göz önüne alarak yapmaktadırlar. Bir iktisatçı, iktisat sahası dışında yer alan edebî metinleri yorumlamakta, tasavvufî düşünceyi yansıtan kaynakları değerlendirmekte, bir ilahiyatçı gibi İslâm dininin nassları konusunda az da olsa fikir beyan etmekte ve tarih biliminin temel kaynakları olan arşiv vesikalarını okumadan veya okuyamadan tarih yazmakta iken, neden bir tasavvufçu, ilahiyatçı, edebiyatçı veya tarihçi, iktisadın zihniyet yönüyle ilgili olarak bir araştırma yapmamaktadır? Gerçekten yakın zaman öncesinde Türkiye'de, uzun yıllar tarih araştırmaları siyasî alan ağırlıklı yapılmakta idi. Edebiyat alanında ise, divanî metinlerin üzerinde uzun uzadıya durulurken, iktisat zihniyetini yansıtan temalara pek değinilmedi. Bu alanların dışında, tasavvuf sahasında çalışan araştırmacıların da iktisat zihniyeti ile ilgili kapsamlı incelemeleri olmadı. Osmanlı'da rasyonel anlamdaki iktisat zihniyetinin önünü kesen, durağan bir iktisat anlayışını ortaya çıkaran ve insanı atalete iten düşüncenin önemli bir sebebinin tasavvuftan kaynaklandığını belirten yorumlara karşı, tasavvuf araştırmacılarının fikir üretememeleri büyük bir mesele olarak durmaktadır. Her tasavvuf sempozyumunda tasavvuf düşüncesinin zenginliği ve güzellikleri katılımcılar tarafından birbirlerine ve dinleyicilere anlatılmaktadır. Ancak bu konuları anlatanlar arasında zaten var olan ortak bir görüş bulunmaktadır ki; o da tasavvufun kültürel zenginliği ve güzelliğidir. Bu düşünceler sürekli gündeme getirilirken, bir tarafta tasavvuf düşüncesine karşı iktisatçıların oluşturdukları eleştirilere hala etkin bir fikir ileri sürülememiştir. Bir taraf, iktisat zihniyetinin oluşumunda olumsuz yönde etkisi bulunan tasavvufu suçlarken, diğer taraf tasavvufu kültürel zenginliğe sağladığı katkıyla övmektedir. Bu tezat nedeniyle, tasavvuf araştırmacılarının bu tür sempozyumlarda, iktisatçıların geliştirdikleri eleştirilere karşı olumlu ya da olumsuz yönde fikir beyan etmeleri zaruret haline gelmiş gözükmektedir. Sabri Ülgener'in yarım asır önce ortaya koymaya başladığı düşünceler, bugün konuyla ilgilenenler tarafından daha çok onaylanan bir fikir halinde varlığını devam ettirmektedir. Bu noktada, Osmanlı esnafının iktisat zihniyeti üzerinde çalışma yapan bir tarihçi olarak, tasavvufçuların konu ile ilgili düşüncelerini yazılı olarak ifade etmelerini merakla bekler hale geldim. Bu sempozyumda bu tarz bir konuyu ortaya koymam, aslında tasavvuf

konusunda çalışma yapan araştırmacıların biraz farklı alanlarla temasa girmeleri ve belirtilen konularla ilgili fikir beyan etmeleri arzusundandır.

Gelecekte tasavvuf araştırmacılarının iktisat zihniyeti konusunda fikirler beyan etmeleri bile, belki yapılan tenkitlerin ancak bir kısmını cevaplayacaktır. Bu açıdan sorunun çözümünün büyük bir kısmı, muhtemelen tarihçinin mutfağında gerçekleşecektir. Tarih arşivleri ile zihniyetin ortaya çıkamayacağını savunanlar, sadece seyahâtnâmeleri ve edebî metinleri ele alarak zihniyet yorumlamasına girmişlerdir. Bu kaynaklar da tarihçinin kullandığı malzemelerdir, ancak kısmen sübjektiftirler. Tarih arşivlerinde, Osmanlı iktisat zihniyetinin varlığını halkın uygulamaları ile ortaya koyan binlerce örnek görülmektedir. Arşiv malzemesini ele almadan iktisat zihniyetini yorumlamak, büyük bir eksiklik doğurmaktadır. Tabii bu işi yapmak, Osmanlıca'ya ve arşiv malzemesine aşina olmakla mümkün görünmektedir. Bu da, başka bir bilim alanında çalışanlar için, işin zor tarafı olsa gerektir.

Sabri Ülgener'in konu ile ilgili geliştirdiği düşüncelerin, önemli bir emeğin ürünü olduğunu belirtmek gerekmektedir. Farklı bir üslup ile yazılmış eserlerinin bugün bile keyifle okunması ve temel başvuru kaynağı olarak algılanması, verilen emeğin bir neticesi olsa gerektir. Ülgener, atalete karşı Türk iktisat zihniyetine dünyada çok çalışmayı yerleştirmeye çalışan bir iktisatçı olmuştur. Ancak Ülgener ve haleflerinin eserlerini okuyanların kafalarında, kapitalizm denilen iktisadî sisteminin neredeyse mükemmel bir model olduğu fikri kalmaktadır. Bugün Ülgener'in düşünceleri, kapitalizmin Türk toplumuna kazandırdıkları ve kaybettirdikleri ile birlikte yeniden ele alınmalıdır. Böyle bir araştırma Türk toplumunun şu anki zihniyetini belirleme ve gelecekteki durumunu yönlendirme açısından çok elzem görünmektedir.

Osmanlı iktisat zihniyetinin ortaçağa dayandığına ait düşüncelerin, bir oranda haklılığına rağmen eksik olan tarafları bulunmaktadır. Bu düşünceleri ifade eden çalışmalardaki en önemli eksiklik, zihniyeti yansıtan uygulamalar ve kurumlar hakkında tarihsel verilerin kullanılmamış olmasıdır. Ülgener, iktisat zihniyetinin anlaşılmasında en güvenilir yolun, değişik vesikaları birbiri ile karşılaştırmak ve birinin eksiğini diğeri ile tamamlamak olarak kabul etmiş olmasına rağmen, tarihin gerçek kaynakları olan arşiv malzemesini kullanmamış, eserinde ancak Ahmed Refik'in tetkiklerinden bazı misallerle konuları yüzeysel geçmiştir. Geçmiş dönemlerde meydana gelen olayları bugünden bakarak yorumlamak kolay bir iş değildir. Özellikle Ülgener'in ulaştığı kaynakların, kendi yazarlarının bakış açısıyla gün ışığına çıktıkları da hesaba katılırsa, sırf bunlara dayanılarak varılacak sonuçların sıhhat derecelerinin zayıf olduğu

muhtemeldir. Tarihi olayları zihniyet açısından yeniden ortaya koymanın yolu ve yönteminde edebî metinlerin önemi fazla olsa da yeterli değildir.

Osmanlı iktisat zihniyeti üzerine yapılan eleştirilerde eksik kalan diğer bir konu ise, Batıya bakarak Osmanlılar üzerinde yapılan tenkitlerde Batının iktisadî yapılanmalarına dair uygulamaları gösteren yeterli örneklerin verilmeyişidir. Osmanlıların en parlak döneminde bile görüldüğü iddia edilen ortaçağ iktisat zihniyetinden bahseden araştırmacılar, aynı coğrafyada oluşturulan devâsâ vakıf teşkilatlanmasını neden iyi irdelemiyorlar? Yüzlerce sosyal ve ekonomik amaca hizmet eden vakıf kurumları, bugünün kapitalist sistemine uymayan infâk düşüncesinin bir sonucu olarak kurulmuşlardır. Ortaçağ zihniyetine sahip olarak belirtilen Osmanlıların bu kurumlar için oluşturdukları işletim sistemleri rasyonel çalışmamış mıdır? Bu vakıfların yüzyıllarca ayakta kaldığını görmek, rasyonel işletim sistemlerini uyguladıklarını net bir şekilde göstermektedir. Osmanlılarda oluşturulan vakıf kurumlarının ortaçağda veya daha sonraları Batıda örneği var mıdır? Bu soruları sorarken bazı araştırmacılar vakıfların da infâk anlayışı nedeniyle ortaçağ zihniyetinin bir parçası olduğunu düşünebilirler ve hatta daha da ileri gidip vakıf kurmayı bile politik bir amaç olarak değerlendirebilirler. Böyle bir anlayış, aslında toplumların yaşantılarını göstermekten ziyade araştırmacıların zihniyet meselesidir.

Osmanlı iktisat zihniyetini ortaçağlaştıran faktörlerden birinin tasavvuf düşüncesi olduğu iddia edilirken, bu düşünce tasavvufî edebî metinlerle desteklenmiştir. İslâm dininin ise mal biriktirmeye ve dünyaya olumlu baktığı iddia edilmiştir. Ülgener bu iddiayı, sadece Nûr sûresinde geçen 37. âyet ile desteklemeye çalışmıştır. Ancak aynı âyette, rasyonel iktisada uymayan infâk düşüncesinin tezahürü olan zekât verme ile ilgili ifade ise göz ardı edilmiştir. Ayrıca *Kur'ân-ı Kerîm*'in içinde sadece bir iki yerde ticaret ve alış verişe çağrı varken, birçok âyette cimriliğin ve servet yığmanın kötü olduğu, cömertliğin ve Allah yolunda infâk yapmanın gerekliliği, dünya nimetlerinin geçici olduğu ve dünyaya meyletmemek gerektiği öğütlenmektedir (Bakara, 195., 200. ve 273. âyet; Hadîd, 10. ve 24. âyet; Âl-i İmrân, 14., 145. ve 180. âyet; Nisâ, 37. âyet; Muhammed, 38. âyet; Leyl, 8. âyet; İnsan, 8. âyet; Tevbe, 34. ve 35. âyet; Kasas, 60. ve 77. âyet; ve Şûrâ, 20. âyet). O halde tasavvuf düşüncesi, dünyaya ve maddeye bakış açısından İslâm'ın dışında farklı yorumlar geliştirmemiştir. İnfâk ve dünyaya meyletmeme İslâm'ın temel kaynağında da çok net görülmektedir. Bu nedenle, Türk iktisat zihniyetinin oluşumunda asıl etkinin İslâm dininden kaynaklandığı mutlaktır. İslâm dininin insanlara hayır için harcamayı emreden, infâkta bulunan Müslümanların Allah'ın sevdiği kullar olduklarını belirten nassları, iktisat zihniyetinin oluşumunda etkilidir. Âmiyâne tabirle topu tasavvufa atmanın yararı yok gibidir.

Kapitalizm dışı bir ekonomi olan Osmanlı ekonomisinde, malların ve hizmetlerin üretim ve dağılımının hangi sisteme göre yapıldığını belirlemek için nasıl farklı gözlükle bakmak gerekirse, zihniyet dünyası için de bir anlamda böyle gözlük kullanılmalıdır. Aslında Osmanlı toplumunda mal biriktiren de, dünyaya meyleden de her çağ için fazlasıyla bulunmaktadır. Üstelik bu insanlar iktisat zihniyeti çözülmesinin davranışlarını da göstermemektedirler. Zihniyet çözülmesinin en gelişmiş örnekleri bugün gelişmiş ülkelerde yok mudur? Osmanlı'da herkes tasavvufî düşüncede yaşamıyor, şiirlerde geçtiği gibi halkın çoğu sûfî, âşık falan da değildir. Mala meyledenler de, iktisat zihniyetinin çözülmesi davranışlarını geliştirenlerden ortaya çıkmamıştır. Asırlarca varlığını devam ettiren bir devletin ve o devleti oluşturan toplumun iktisat zihniyetini muayyen edebî metinlerle çözmeye çalışmak ve sonuca ulaşmak eksik görünmektedir. Bu tarz kaynaklarla yorumlama girişimi, çalışmanın sadece başlangıcını oluşturabilir. Bu açıdan söylemek istediğim son cümleler şunlardır: Ülgener'in Türk toplumunun çok çalışması için atalete dayalı olan yönüyle geçmiş zihniyetini bırakması düşüncesinin devam ettirilmesi, ancak bu zihniyet bırakımında tüm zamanlar için değerli olacak dedelerimizin bazı ahlâk ilkelerine sahip çıkılması gerekmektedir. Bu iki işi bir arada gerçekleştirmek ise, tabi ki çok zor görünmektedir. Son olarak bir dahaki tasavvuf sempozyumunda, bu konu doğrultusunda tasavvuf araştırmacılarının fikir beyan etmeleri ve kendi alanlarına yapılan tenkitlere kapsamlı cevap vermelerini beklediğimi belirtmek isterim.

KAYNAKÇA

Abdurrahman Câmî. (1995). *Nefahâtü'l-Üns, Evliyâ Menkıbeleri.* Tercüme ve Şerh: Lâmiî Çelebi, Hazırlayanlar: Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, İstanbul: Marifet Yayınları.

Ahmed Fakih. (1974). *Kitab-ı Evsaf-ı Mesacidi'ş-Şerife.* Haz: Hasibe Mazıoğlu, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Âşık Paşa. (2000a). *Garib-nâme,* I/1, (Tıpkıbasım, karşılaştırmalı metin ve aktarma). Hazırlayan: Kemal Yavuz, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Âşık Paşa. (2000b). *Garib-nâme,* II/2, (Tıpkıbasım, karşılaştırmalı metin ve aktarma). Hazırlayan: Kemal Yavuz, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aşkar, Mustafa. (2001). *Tasavvuf Tarihi Literatürü.* Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Eşrefoğlu Rûmî. (1996). *Müzekki'n-Nüfûs.* Hazırlayan: Abdullah Uçman, İstanbul: İnsan Yayınları.

Gölpınarlı, Abdülbakî. (1931). *Melâmîlik ve Melâmîler.* İstanbul: Devlet Matbaası.

Gölpınarlı, Abdülbâkî. (1985). *Mevlânâ Celâleddin, Hayatı, Felsefesi, Eserleri, Eserlerinden Seçmeler.* 4. Basım, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Güzel, Abdurrahman. (1989). "Tekke Şiiri", *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı: III. Halk Şiiri,* Sayı:445-450, Cilt LVII, ss.250-454.

Güzel, Abdurrahman. (1999). *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı.* Ankara: Akçağ Yayınları.

İbn Haldun. (1982). *Mukaddime,* 1, Hazırlayan: Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah Yayınları.

Kara, Mustafa. (1987). "Melâmetiye", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Prof. Dr. Sabri F. Ülgener'e Armağan,* Cilt 43, Sayı 1-4, ss.561-598.

Kara, Mustafa. (1995). *Eşrefoğlu Rumi.* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Köprülü, M. Fuad. (1986). *Türk Edebiyatı Tarihi.* 4. Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Köprülü, Fuad. (1991). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar.* 7. Baskı, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Lâlizade Abdülbaki. (2001). *Sergüzeşt.* Yayına Hazırlayan: Tahir Hafızalioğlu. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Nişancı, Şükrü. (2002). *15-16. Yüzyıllarda Osmanlı İktisat Zihniyeti.* İstanbul: Okumuş Adam Yayınları.

Ocak, Ahmet Yaşar. (1997). "XVI.-XVII. Yüzyıllarda Bayrâmî (Hamzavî) Melâmîleri ve Osmanlı Yönetimi", *Belleten,* Cilt LXI, Sayı 230. ss.93-110.

Pala, İskender. (2001). *Ve Gazel Yeniden, (Şiir Şerhleri).* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Sayar, Ahmed Güner. (1998). *Bir İktisatçının Entellektüel Portresi Sabri F. Ülgener.* İstanbul: Eren Yayıncılık.

Sayar, Ahmed Güner. (2001). *Osmanlı'dan 21. Yüzyıla, Ekonomik, Kültürel ve Devlet Felsefesine Ait Değişmeler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Tabakoğlu, Ahmet. (1987). "Osmanlı Ekonomisinde Fiyat Denetimi", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Prof. Dr. Sabri F. Ülgener'e Armağan*, Cilt 43, Sayı 1-4, ss.111-150.

Turner, Bryan S. (1997). *Max Weber ve İslâm, Eleştirel Bir Yaklaşım*. 2. Baskı, Çeviren: Yasin Aktay, Ankara: Vadi Yayınları.

Ülgener, Sabri F. (1981). *Dünü ve Bugünü İle Zihniyet ve Din, (İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı)*. İstanbul: Der Yayınları.

Ülgener, Sabri F. (1991). *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Der Yayınları.

Weber, Max. (2002). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. Çeviren: Zeynep Gürata. Ankara: Ayraç Yayınevi.